

Három Bajor-Philther

POROGI DORKA

Ebben a dolgozatban, mint három gyorsfényképet, három, rövidebb, Philther-metodika szerint készült elemzést helyezek egymás mellé.¹ Egyet, amely az 1936-os *A néma levante* előadással (r.: Hevesi Sándor) foglalkozik, egy másodikat, amely az 1937-es *Amerikai Elektra* című előadással (r.: Németh Antal) és egy harmadikat, amely az 1950-ben bemutatott *Ármány és szerelem* című előadást (r.: Gellért Endre) tárgyalja. A három színházi előadásban közös, hogy a 20. században, Budapesten mutatták be őket és a női főszerepüket Bajor Gizi játszotta.

Azért vizsgálom meg ezeket az előadásokat, mert érdekel, mi deríthető fel és mi mondható el egy évszázad után valakinek – a nemzet első színésznőjének – a játékaról, természetesen videofelvételek híján, az előadásról írt kritikákra, fényképekre, irattári dokumentumokra, visszaemlékezésekre hagyatkozva a Philther-módszert és szempontjait követve.² Vagyis megtartva az előadást a tudományos vizsgálódás központi tárgyaként, alapegységeként; a mikrotörténetekre helyezve a hangsúlyt; történeti kontextusba ágyazva a színészi munkát. És mert Bajor Gizi színészete a tárgyalt előadások hatástörténetét nagyon erősen meghatározta, ér-

¹ A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-22-4-1-SZFE-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

² Vö. JÁKFAI Magdolna, „A Philther mint történet-írás”, *Hungarológiai Közlemények* 20, 2. sz. (2019): 1–16; KÉKESI KUN Árpád, „A Philther mint historiográfiai modell”, *Theatron* 13, 1. sz. (2014): 28–32.

demesnek látom az előadásokat olyan helyzetként tekinteni, amelyben a színész dolgozik, és ahol munkájának kereteit, feladatának jellegét és a kifejezés eszközeit az adott előadás szabja meg. A Philther öt szempontjának tanulmányozása így alapvető feltétele lesz a hatodiknak, a színészi játék szempontjának: a visszaemlékezések szövegei és a színikritika állításai a színháztörténeti kontextus, a dramaturgia és rendezés fókuszainak ismeretében nyernek értelmet. Az előadások színháztörténeti kontextusa látni engedi a színész társadalmi-közéleti, illetve adott színházon belüli helyzetét, szakmai kapcsolatát a rendezővel. A dramaturgia szempontján belül vizsgálható a szerep (szerep alatt most a színész előadásbeli feladatát értem) pályán elfoglalt helye, a szöveg előadáson belüli helyzete, funkciója, jellege. A színházi látvány és hangzás szempontja a színészi eszközökre enged következtetni: a díszlet nemcsak teret, de keretet is ad a mozgásnak: egy szalon más játéknnyelvet és más mozgásformákat követel, mint egy soklépcsős vagy egy stilizált díszlet, és a nézőtér méretétől sem lehet eltekinteni: olykor nem a rendezés vagy a játék specifikuma az emelt beszéd, hanem egyszerűen a tér adottságaiból fakad. A rendezés tárgyalása pedig körvonalazza az előadás játéknnyelvét – melyet a rendezői színházban a színészeknek egységesen beszélniük kell, valamit tudósíthat színészvezetési konkrétumokról is.

Hevesi Sándor, Németh Antal és Gellért Endre a 20. századi magyar színháztörténet külön fejezeteit, korszakait jelentik. Rendezői ízlésük, világlátásuk, esztétikájuk különbözik – köztük mégis folytonosságot, kapcsolatot teremtenek azok a színészek, akikkel mindhárman dolgoztak. Hiszen Hevesi,

Németh és Gellért közönsége is Bajor Gizit nézte a színpadon.

*Hevesi Sándor: A néma levente, 1936*³

Az előadás színháztörténeti kontextusa

Hevesi Sándort 1932 kora tavaszán távolították el a Nemzeti Színház igazgatói székéből, *A néma levente* bemutatásának idején harmadik évadát tölti a Magyar Színházban, ahová ezután rendezőnek szerződött. Heltai darabja a hetedik bemutatója a színházban.⁴ A Magyar Színháznak pedig az 1935/36-os évadban szintén a hetedik, utolsó bemutatója az előadás.⁵ A színházat Wertheimer

---

³ *A bemutató dátuma:* 1936. március 20. *A bemutató helyszíne:* Magyar Színház. *Szerző:* Heltai Jenő. *Díszlettervező:* Upor Tibor, *Jelmeztervező:* Szúnyoghné Tüdős Klára. *Karmester/zenei vezető:* Losonczy Dezső. *Színészek:* Szakáts Zoltán (Mátyás, magyarok királya), Péchy Blanka (Beatrix, a felesége), Bajor Gizi (Zilia Duca, nemes olasz hölgy), Törzs Jenő (Agárdi Péter, magyar vitéz), Bilicsi Tivadar (Beppo, a csatlósa), Székely Lujza (Gianetta, Zilia barátnője), Pillér Vera (Mona Mea, Zilia barátnője), Sennyei Vera (Carlotta, Zilia komornája), Bacsányi Paula (Nardella, a királyné dajkája), Földényi László (Galeotto Marzio, a király krónikása), Pethes Ferenc / Pataky Miklós (Tiribi, a király udvari bolondja), Vándory Gusztáv (Pap).

⁴ Hevesi rendezései a Magyar Színházban *A néma levente* előtt: *A tizenkettedik óra* (1933), *Barlangvasút* (1934), *Rágalom?* (1934), *A kőszívű ember fiai* (1934), *Szentpétervár* (1935) *Az Úr katonái* (1935). STAUD Géza, *Hevesi Sándor rendezései. Adattár, Színháztörténeti füzetek 3* (Budapest: Színháztudományi és Filmtudományi Intézet–Országos Színháztörténeti Múzeum, Budapest, 1957).

⁵ Bruno Frank: *Pityu*, Balázs Sándor: *Mindenki lépik egyet* (Mikszáth-adaptáció), Emmet Lavery: *Az Úr katonái* (ezt HS fordítja és ren-

Elemér és dr. Bródy Pál igazgatják. Hevesi szerződtetésével már eddig is sokat nyertek, most azonban az ország legnépszerűbb színésznőjét is: Bajor Gizit, a Nemzeti Színház tagja ekkor már tíz éve nem lépett föl magánszínpadon, szereplésének híre rögtön bejárja a sajtót.⁶

Heltai Jenő a darabját Bajor Gizinek írta,⁷ és eredetileg a Vígszínházban került volna színre, miután azonban ők elhalasztották a bemutatót, bizonytalanná vált, hogy Bajor Gizi ráér-e majd játszani, így a darab előadási jogát Heltai visszakérte. Ezután a Nemzeti és a Magyar Színház jelentette be igényét rá, és Heltai utóbbit választotta⁸ – néhány évvel korábban (1932–1934 között) ő maga igazgatta ezt a színházat, de valószínű, hogy a döntésben szerepet játszott Hevesi Sándor személye is.

A Magyar Színház ettől a pillanattól kezdve minden alkalmat megragad a reklámra: az előadás készítésének minden egyes fázisáról, minden apró mozzanataról részletesen beszámol a sajtó: arról éppúgy, amikor eldől, hogy Bajor partnere Törzs Jenő lesz,⁹ mint arról is, hogy Bajor Gizi február 21-én be-

---

dezi), Aldo de Benedetti: *Nem ismerlek többé*, Lakatos László: *A gazdag ember*, Vaszary János: *A házasság* című darabjai után. KOCH Lajos, *A budapesti Magyar Színház műsora. Adattár, Színháztörténeti füzetek 24* (Budapest: Színháztudományi Intézet–Országos Színháztörténeti Múzeum, 1960).

⁶ [N. N.], „Színházi konfetti”, *Budapesti Hírlap*, 1936. febr. 18., 13.

⁷ F. I., „Beszélgetés Heltai Jenővel”, *Pesti Napló*, 1936. márc. 29., 22.

⁸ [N. N.], „Hol kerül színre Heltai Jenő verses vígjátéka?”, *Az Est*, 1936. febr. 13., 6; [N. N.], „A néma levente a Magyar Színházban fog színre kerülni”, *Az Est*, 1936. febr. 16., 6.

⁹ [N. N.], „Törzs lesz a néma levente”, *Az Est*, 1936. febr. 19., 6.

ment a színházba próbálni.¹⁰ A másnapi próba után a színésznő interjút ad: ekkor már szinte tudja a teljes szöveget.¹¹ Később is jó ütemben haladnak: március 18-án, az első jelmezes próbát követően a színészek „készen vannak”: úgy érzik, mintha már játszanák a szerepet.¹²

Az éjjelig tartó kosztümös próbáról¹³ és a házi főpróbáról is írnak a lapok: utóbbin részt vesz Herczeg Ferenc, Paulay Erzsi, Csathó Kálmán.¹⁴

A premierre hamar elfogynak a jegyek, „theatre paré”, díszelőadás van meghirdetve, melyen részt vesz Horthy kormányzó és

¹⁰ [N. N.], [C. n.], *8 órai újság*, 1936. febr. 21., 10.

¹¹ a.n.gy., „Bajor Gizi Ziliáról, a keményszívű várúrnőről, akiért némaságot fogad Mátyás király leventéje”, *Magyarság*, 1936. febr. 23., 20.

¹² [N. N.], „A néma levente két főszereplője szerepéről”, *Az Est*, 1936. márc. 18., 6.

¹³ [N. N.], „Egész éjjel próbáltak a Magyar Színházban”, *Esti Kurir*, 1936. márc. 18., 8.

¹⁴ „valóban... A felvonás megkezdése után néhány perccel Bajor gizi szemét előnti a könny, a sötét színpadon, amelyet csak egy kis lámpácska világít meg, előre jön és a sírástól remegő hangon odaszól a nézőtérre Herczeg Ferenc mellett ülő Paulay Erzsinek: – Erzsike, menj ki próbáról, mert szégyellem magam... – Gizikám – szól föl a színpadra Paulay Erzsi – ha én kimegyek, se lehetsz te jobb, ragyogóbb, csodálatraméltóbb, mint amilyen vagy Heltai úr darabjában. A könyvező arcon, Bajor Gizi könnyes arcán halvány mosoly világít. – Akkor maradj bent, Erzsikém... – És most már megy tovább a próba, megállás nélkül.” KARDOS István, „Erzsike, menj ki a próbáról, mert szégyellem magam – mondotta Bajor Gizi Paulay Erzsinek *A néma levente* házi főpróbáján”, *Esti Kurir*, 1936. márc. 19., 12.

Hóman Bálint miniszter is.¹⁵ Az előadás a vártnál is nagyobb siker lesz, az évad eseménye, Bajort (aki eleve úgy írt alá szerződést a Nemzetiben, hogy az új igazgató, Németh Antal garantált neki évi két hónap fizetés nélküli szabadságot, amikor magánszínházban is fölléphet) újabb hetekre kell kikérni a Nemzetiből, hogy további estéken is játszhasson.¹⁶ Németh csak heti három estére engedné, Bajor erre Hóman Bálinthoz fordul. A miniszter további két hónap fizetés nélküli szabadságot engedélyez Bajornak, hogy *A néma leventét* játszhasssa, azonban ebből a színésznő kérésére egy hónapot hajlandó elengedni: júliusban nem játszanak a színházak, a Magyar Színház sem. Miután azonban Bajor megtudja, hogy ki nem adott nemzeti színházi fizetését rászoruló színészek kapják meg, lemond a részükre júliusi fizetéséről.¹⁷ A színésznő a következő évadban is színre léphet a szerepben, és vendégszerepelhet máshol is: Bajor státusa tehát megingathatatlan marad a Nemzetiben, ugyanakkor függetlenségét is őrzi és hangsúlyozza, sőt, Ziliával régi és nehéz helyzetbe került mestere, Hevesi Sándor mellett is kiáll.¹⁸

Dramatikus szöveg, dramaturgia

Heltai Jenő nyilatkozatai szerint már harminc éve dédelgette a témát,¹⁹ mielőtt Ba-

¹⁵ [N. N.], [C. n.], *Pesti Napló*, 1936. márc. 21., 13.

¹⁶ [N. N.], „Bajor Gizi kéthónapos szabadsága”, *Nemzeti Ujság*, 1935. jún. 4., 13.

¹⁷ Így kéthavi fizetését, 6000 pengőt oszt szét rászoruló színészek közt a minisztérium. EMÖD Tamás, „Hétfőtől hétfőig”, *Reggeli Ujság*, 1936. jún. 15., 9.

¹⁸ Vö. GAJDÓ Tamás, „A Nemzetin / a nemzeten innen és túl – Hevesi Sándor és Bajor Gizi”, *Theatron* 13, 3. sz. (2014): 13–17.

¹⁹ F. I. „Beszélgetés...”, 22.

denben pár hónap alatt megírta volna.²⁰ A történetet Matteo Bandello novelláskötetéből merítette.²¹ A darabot 1936 márciusában mutatják be, a közönség a színházból ismeri meg, könyvalakban áprilisban jelenteti meg az Athenaeum. A középkor-kora reneszánsz határán játszódó verses játékot szenzációként fogadják Magyarországon,²² és hamarosan külföldön is: ugyanazon év májusában már lefordítják németre, ősszel pedig Londonban adják elő.²³

²⁰ Bár létezik egy színházi anekdota, mely szerint Hevesi javasolta Heltainak a néma színész szerepeltetésének ötletét és az ihlető osztrák darabot: egyszer a Nemzeti Színházban vendégszerepelt egy Pesten is népszerű, Loewe nevű osztrák színész, a színház szabályzata szerint azonban nem lehetett német nyelven megszólalni a színpadon, így egy egyetlenegyszer játszott osztrák darabban egy néma szerelmes szerepét adták neki, hogy fölléphessen. Molnár Gál Péter szerint Németh Antal mesélte így. M.G.P., „A mosolygó levente – 125 éve született Heltai Jenő,” *Népszabadság*, 1996. aug. 10., 25.

²¹ KOLTAY-KASTNER Jenő, „A néma levente meséje”, *Irodalomtörténet* 57, 7. sz. (19): 180–191.

²² Korszakhatár lehet az irodalomban. Vö. ZSOLT Béla, „A néma levente”, *A Toll* 8, 2. sz. (1936): 51–52. Vagy:

„A néma levente klasszikusan egyszerű történetében mintha a Gesta Romanorum valamelyik feledhetetlen meséjét vitte volna színpadra a kiváló író: az egésznek tagolása, leépítése, alaprajza és hmolokzata olyan latin tisztaságú, természetesen kiformált és bevégzett. tömör-hibátlan, akár egy népmese, amely már alakulásában hordja és kifejezi a művészet normáit.” KÁRPÁTI Aurél, „A néma levente – a Magyar színház pénteki bemutatója”, *Pesti Napló*, 1936. márc. 21., 13.

²³ (f.i.), „Heltai Jenő *A néma levente* felújításáról”, *Pesti Napló*, 1937. ápr. 23., 14.

A 4000 versorból a szerző szerint a Magyar Színház színpadán mintegy 2000 hangzik el.²⁴ Az előadás szövegkönyve lappang. Unikális a darab, mert bár verses, de nem veretes, klasszikus, hanem hétköznapi nyelven írt, és témája egyszerre vígjátéki (Schöpflin Aladár Musset romantikus vígjátékaihoz hasonlítja²⁵) és magyar (Zsolt Béla Arany *Toldi*-jához méri²⁶).

Ilyen módon a verses stilizáció a játékoság és a teatralitás eszköze lesz: a drámaiság és a tét a történet felépítésében van, amit a verses nyelv humoros, derűs mesevilágba emel. A produkció színészei Bajor Gizit (és Törzs Jenőt) leszámítva nemigen szoktak a drámai versbeszédhez, de Heltai mindennapiságra, egyszerűsége törekvő költői nyelve nem okoz gondot a számukra.²⁷

A rendezés

A 63 éves Hevesi Sándor a kritika szerint „hibátlan stílustartással”²⁸ viszi színre a reneszánsz játékot. Hevesi az első színházrendezőik egyike Magyarországon, az első, aki tanítja is a mesterséget és ír is.²⁹ Szerinte a

²⁴ „A darab eredetileg négyezer sor volt, abból még a próbák előtt magam húztam ezerhatszáz sort s később a próbákon még négyszáz-ötszáz sort húztunk ki.” [N. N.], „Heltai Jenő nyilatkozik a Néma levente jubiláris előadásáról”, *Keleti Újság*, 1936. okt. 19., 13.

²⁵ SCHÖPFLIN Aladár, „A néma levente – Heltai Jenő vígjátéka a Magyar Színházban”, *Nyugat* 29, 4. sz. (1936): 320–321, 321.

²⁶ ZSOLT, „A néma levente”, 51.

²⁷ SCHÖPFLIN, „A néma levente”, 321. Magán-színházakban nem játszottak verses drámákat. A Beatrixot játszó Péchy Blanka (aki versmondó színésznőként lett híres) az előző években Max Reinhardt társulatában játszott.

²⁸ KÁRPÁTI, „A néma levente”, 13.

²⁹ VÖ. SZÉKELY Júlia, „Emlékezés Hevesi Sándor rendezői tanfolyamára”, *Színház* 6, 11.

rendező feladata a közvetítés az író és a közönség között, a színész segítségével. A stílust az illúzió legmagasabb fokának tartja, a színház céljának az illúzióteremtést. A rendező színésszel való munkája Hevesi felfogásában egyrészt a szereposztás, másrészt a darab realizálása. Utóbbi során – vallja –, ha a legjobb színészekkel dolgozik is a rendező, két esetben „meg tudja fogni” őket: az egyik, amikor a színész önmagát játssza, a másik, amikor egy régebbi szerepéből vesz át valamit (ezek nem tudatos mozzanatok),³⁰ a rendezőnek erre figyelnie kell. „Minden színészben van valami bizonytalanság. Ezt kell a rendezőnek megszüntetnie. [...] Helyes minden egységre törekvés [...] de lehetetlen.”³¹ Különösen a „darabjelenetekre” kell odafigyelni, mert a „szerepjelenetek” az előadás játssza során javulni fognak. A rendező dolga továbbá a beszéd akcióvá tétele, hiszen az akció mozdítja előre a drámát.³² Hevesi Iffland nyomán emberábrázolásnak tekint a színészetet – minél emberibb a színpadi alak, annál jobb a színész, a természetesség tehát a cél, ez azonban nem mindennapiságot és nem naturalizmust jelent: csak mesterségesen, sok munkával érhető el.

Hevesi és Bajor 1915 óta sokszor dolgoztak együtt, ez az első alkalom azonban, hogy nem a Nemzeti Színházban.

Színészi játék

Heltai Jenő eleve Bajor Gizinek írja a szerepet, a „magyar vígjátékirodalom legcsintalanabbul megírt nőalakját”,³³ amely azért alkalmas színésznő-jutalomjátéknak, mert na-

---

sz. (1973): 15–21; HEVESI Sándor, *Az előadás, a színjátás, a rendezés művészete* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1965).

³⁰ SZÉKELY, „Emlékezés...”, 18.

³¹ Uo.

³² Uo., 19.

³³ GYÁRFÁS Miklós, „Zilia, Heltai és a vígjáték”, *Csillag* 9, 3. sz. (1955): 669–671.

gyon széles skálán kell tudni játszani, sokféle helyzetben sokféleképp viselkedik Zilia.

Bajorról csak a rajongás hangján szólnak a kritikák: „szivárványos játék [...] mint az áprilisi ég. Napsütése mögött alattomos vihar rejtőzik, felhőjárását bujkáló sugarak enyhítik”.³⁴ A színészi játék sokféleségét, tehát – ha elemezni akarjuk – a gyors váltások képességét és a könnyedséget emelik ki a rajongó sorok. A váltások ritmizálják a színész játékát: Bajor, aki számos abszolút főszerepet játszott, vagyis sok előadást vitt a vállán, képes volt egy előadás ritmusát egymaga megteremteni.

A vers az előadást hasonlóan stilizálja, mint a dalok: a színésznek a mesterséges megszólalásokat kell természetesen beszélnie. Bajor színészi eszközei közül talán hangja volt a legemlékezetesebb vagy legjellegzetesebb, sokat írnak róla – elsősorban nem is vokális adottságairól, hanem kifejezőképességéről – a visszaemlékezők.³⁵ Gobbi Hilda jegyezte meg róla később: „bármilyen prózai hangzik is”, hangja erejének egyik titka „tökéletes beszédtechnikájában” rejlett.³⁶

---

³⁴ KÁRPÁTI, „A néma levente”, 13.

³⁵ A legismertebb talán Szép Ernő megjegyzése: „Ha ezt a hangot hallották volna Versailles-ban, nem tudták volna eltörölni Magyarországot”, idézi GOBBI Hilda, „Emlék”, in *Bajor Gizi*, szerk. ESCHER Károly és VAJDA Miklós, 7–31 (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1958), 14. Még a Bajor-kultusz ellen évtizedekkel később síkraszálló Molnár Gál Péter is „varázsos” hangról beszél. MOLNÁR GÁL Péter, „A Bajor-legenda”, *Élet és Irodalom*, 1973. máj. 19., 12. Ugyanakkor „csicsergésként” is emlékeznek rá, mesterséges, affektált naivahangként. Pl. „Ki ez az affektáló majom?” KERESZTURY Dezső, „Bajor Giziről”, in *Bajor Gizi*, szerk. ESCHER Károly és VAJDA Miklós, 46–56 (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1958), 49.

³⁶ GOBBI, „Emlék”, 14.

Színházi látvány és hangzás

Az előadás a lehető legerősebb eszközökkel törekszik az atmoszféra-teremtésre, a mesebeli, fiktív reneszánsz hangulatának a megidézésére. Upor Tibor díszéletei mind a hét képben egy-egy újabb látványosságként szolgálnak, színesek. Negyven színpadi kosztüm készül a tizenhárom szereplőre.³⁷ Bajor Gizi csak az első felvonásban kétszer öltözik: először egyszerű özvegyi ruhában, majd díszes fekete-ezüst kosztümben jelenik meg.³⁸ Öt további ruhában fényképezi őt a *Színházi Élet*.³⁹

Az előadás zenében is gazdag: a második felvonás nyitóképeiben az Zilia és udvarhölgyei előadnak egy „Fáj a szívem, fáj nagyon” kezdetű dalt, és ebben a vokálkvartettben Bajoré a szoprán szólam. Bilicsi Tivadar éneklő Beppo dalát a színpalán mögött, ehhez gitárkíséret jár, illetve egy orgona is több alkalommal szólal meg az előadásban.⁴⁰ A zenei anyag is a reneszánsz Itáliát idézi.

Az előadás hatástörténete

A kritikusokat teljesen meghódítja az előadás, sok jelzővel, poétikus megfogalmazásokkal számolnak be róla, Pütkösti Andor egyenesen versben írja a kritikát.⁴¹ Kárpáti Aurél tökéletes vígjátéknak tartja.⁴² Galamb Sándor kedvesnek, mosolygósnak látja az

³⁷ [N. N.], „Két nyilatkozat a Néma leventéről”, *8 órai újság*, 1936. márc. 15., 12.

³⁸ F.J. „Házi főpróba vendégekkel”, *8 órai újság*, 1936. márc. 19., 10.

³⁹ HATVANY Lili Színházi levele, *Színházi Élet* 26, 14. sz. (1936): 6–10.

⁴⁰ [N. N.], „Fáj a szívem... Bajor Gizi énekel”, *Az Est*, 1936. márc. 5., 6.

⁴¹ PÜTKÖSTI Andor, „Krónika a néma levente szerelméről, amit Heltai Jenő mester csengő rímekben énekelt meg a Magyar Színházban”, *Az Újság*, 1936. márc. 21., 3.

⁴² KÁRPÁTI, „A néma...”, 13.

előadást,⁴³ Fóthy János romantikus, „édes illatos fürdőnek”,⁴⁴ az *Új Nemzedék* tudósítója piros betűs napként emlegeti a bemutatót a színházi sivár hétköznapok után és Ros-tand *Cyranójához* hasonlítja a művet.⁴⁵

Bajor Gizinek Zilia egyik legnagyobb sikere, márciustól júniusig száz előadást játszanak az előadásból.⁴⁶ 1945-ben felújítják, ekkor Törzs Jenő helyett Timár József játssza mellette a leventét. Utána Ruttkai Éva képes megismételni ezt a sikert a szerepben,⁴⁷ ő is kétszer játssza, 1955-ben és 1966-ban. Ezt követően 66-szor mutatják még be Magyarországon a darabot, legendás alakítás már nem kötődik hozzá, de Ziliát eljátssza Bán-sági Ildikó, Udvaros Dorottya, Kováts Adél is.

Három évvel *A néma levente* ősbemutatója után Heltai Jenő Hevesire és Bajorra bízta a Magyar Színházban az *Ezerkettedik éjszaka* című verses mesedarabját is, Bajor azonban végül nem tudja vállalni (kétszáz-kétszázötven este játszik ezekben az évadokban), Hevesi pedig betegeskedik, időnként Heltainak kell vezetnie a próbákat.

⁴³ GALAMB Sándor, „A néma levente – Heltai Jenő vígjátéka a Magyar Színházban”, *Magyarság*, 1936. márc. 21. 11.

⁴⁴ FÓTHY János, „A néma levente – Heltai Jenő vígjátéka a Magyar Színházban”, *Pesti Hírlap*, 1936. márc. 21., 13.

⁴⁵ B., [C. n.], *Uj Nemzedék*, 1936. márc. 21., 5.

⁴⁶ [N. N.], [C. n.], *Pesti Hírlap*, 1936. jún. 24., 14.

⁴⁷ Gábor Miklós visszaemlékezése szerint sorfordító pillanat volt Ruttkai pályáján *A néma levente* sikere. Vö. GÁBOR Miklós, „Naplót olvasva”, *Színház* 29, 9. sz. (1996): 8.

Németh Antal: Amerikai Elektra, 1937⁴⁸

Az előadás színházkulturális kontextusa

Németh Antal második évada vezeti a Nemzeti Színházat, melynek élére puccszerűen nevezte ki 1935 tavaszán a kultuszminisztérium. A társulatot két nap alatt kellett újjászerveznie: tizenhét színész szerződését nem hosszabbította meg, de tizenkét új tagot hozott a színházhoz,⁴⁹ Bajor Gizihez pedig ragaszkodott.⁵⁰

⁴⁸ A bemutató dátuma: 1937. február 28. A bemutató helyszíne: Nemzeti Színház. Rendező: Németh Antal. Szerző: Eugene O'Neill. Fordító: Harsányi Zsolt. Zene: nincs adat. Díslettervező: Varga Mátyás. Jelmeztervező: Nagyajtay Teréz Színészek: Makay Margit (Christine Mannon), Bajor Gizi (Lavinia Mannon), Csontos Gyula (Ezra Mannon), Timár József (Orin Mannon), Uray Tivadar (Adam Brant), Szörényi Éva (Hazel Niles), Lehotay Árpád (Peter Niles), Hosszú Zoltán (Seth Beckwith), Bodnár Jenő / Tapolczai Gyula (Amos Ames), Iványi Irén, (Loiuse Ames), Gabányi Árpád (Joseph Blake), Vándory Margit (Minnie), Forgács Antal (Ira Mackel), Onódy Ákos (Everett Hills), Gobbi Hilda (a felesége), Matány Antal (Josiah Borden), Füzess Anna (Emma, a felesége), Balázs Samu (Joe Silva), Major Tamás (Abner Small).

⁴⁹ Németh nyilatkozata szerint az elbocsátott 18 színészből (11 férfi és 7 nő) 8 férfi és 5 nő nyugdíjjogosult, vagyis csak három fiatal férfi távozott nyugdíj nélkül, ráadásul a nyugdíjazott férfiak közül négyel bizonyos számú fellépésről tárgyaltak. A két nő, aki nem nyugdíjjogosult, „jó anyagi viszonyok közt él”. *Nemzeti Ujság*, 1935. jún. 4., 13.

⁵⁰ „Minden kérését teljesítettem, alku, vita nélkül.” NÉMETH Antal, „Az eltűnt Bajor Gizi nyomában”, in *Bajor Gizi*, szerk. ESCHER Károly és VAJDA Miklós, 57–79 (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1958), 63.

Németh reformjai közé tartozik, hogy a színészek már évadkezdés előtt megkapják szerepeiket, Bajor tehát már 1936 nyarán tudja, hogy a *Gyémántpatak kisasszony* női főszerepe után az *Amerikai Elektra* lesz a következő feladata, és nyári szabadságára magával is viszi a példányokat.⁵¹

Az *Amerikai Elektra* harmadik közös munkája Némethnek és Bajornak Paul Géraldy *Krisztinje* és Hsiung *Gyémántpatak kisasszonya* után – utóbbi Bajor a „kínai rokokó” jegyében „végigtáncolta”, Miloss Aurél koreográfussal együttműködve, akit Németh frissen szerződtetett a Nemzetihez.⁵² Az igazgató-rendező tehát az *Amerikai Elektra* idejére már egyrészt biztosította Bajort afelől, hogy státusa a színházban éppolyan kivételes és fontos, mint a régi vezetés alatt volt, másfelől új művészi utakat és újfajta sikerlehetőségeket is kínált neki új műfajokban. Miloss Aurél nemcsak a táncbetétekkel foglalkozott, hanem a színészek színpadi mozgásával is, így megkezdődött egy kísérlet az iskolázott akrobatikus színésztípus megteremtésére, az előadásokban megnőtt a pantomim-játékok, táncok, zenei taktusokra végrehajtott akciók száma. Bajor Gizi mellett a fiatal Ungvári, Várkonyi, Major tudta ezt.⁵³

Németh Antalt 1937 január végén az O'Neill-darab külföldi kiadója értesítette arról, hogy február 28-ig be kellene mutatnia a darabot, különben elvesz a színház előadási joga, így – a társulat megkérdezése után, közös beleegyezéssel – úgy döntött, hogy 28 nap alatt állítja színpadra a 14 felvonásos trilógiát⁵⁴ – sőt, mivel előző bemutatója febru-

⁵¹ [N. N.], „Bajor Gizi a meghosszabbított szabadságról”, *Magyarország*, 1936. júl. 16., 8.

⁵² NÉMETH, „Az eltűnt...”, 71.

⁵³ ISTVÁN Mária, *Látványtervezés Németh Antal színpadán*, Művészettörténeti füzetek (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1996), 25

⁵⁴ „Négy hét állt mindössze a rendelkezésemre, de a bemutató jogáról nem akartam lemondani. Személyesen megmagyaráztam

ár 5-én a *Csongor és Tünde* volt, még ennél is rövidebb idő állhatott a rendelkezésére.

Az előadás szokatlan módon 7-kor kezdődött, és a bemutató estéjén negyed 1-kor ért véget, két húszperces szünettel játszották. A sajtó hírül adta, hogy a kormányzó is a színházban vacsorázott.⁵⁵

Bajor az *Amerikai Elektra* után a *Bovarynét* kezdte a Vígszínházban próbálni.

Dramatikus szöveg, dramaturgia

Az egy évvel korábban Nobel-díjat kapott szerző modern *Elektra*-trilógiája három részes: *Hazatérés*, *Az űzött vad*, *A kísértetek háza*. Ezek külön-külön is egész estés, többfelvonásos drámák, de egyetlen este, egy három részes előadásban játssza őket a Nemzeti Színház, ami szokatlanul nagyszabású vállalkozás.

Az előadás sűgópéldánya 128 oldal.⁵⁶ Noha a kritika felrója Némethnek, hogy a „túlzott húzások”⁵⁷ főleg a középső részt „ölték

az előadás minden résztvevőjének a különösen nehéz helyzetet: ötórás darab, tizennégy felvonás, mindössze huszonnyolc napunk van – vállalják-e? Gizi, Makay Margit [...], Csontos Gyula [...], Timár József [...], Uray Tivadar [...] de a többi szereplők is mind »igen«-t mondtak. Egy héten belül mindenki kifogástalanul tudta szerepét. Gizié volt a leghatalmasabb: ő is!” NÉMETH Antal, „Az eltűnt Bajor Gizi nyomában”, in *Bajor Gizi*, szerk. ESCHER Károly és VAJDA Miklós, 57–79 (Budapest: Magvető könyvkiadó, 1958), 71.

⁵⁵ [N. N.], „A kormányzói pár is a Nemzeti Színházban vacsorázott az Amerikai Elektra szünetében”, *Az Est*, 1937. márc. 2., 6.

⁵⁶ OSZK SZT Nemzeti Színház A224/1 Eugene O' NEILL, *Amerikai Elektra*, ford. HARSÁNYI Zsolt, sűgópéldány. A dramaturgpéldány is a 224 jelzeten található.

⁵⁷ HATVANY Lili Színházi levele, *Színházi Élet* 27, 11. sz. (1937): 5–9, 6.

meg,”⁵⁸ és ennek köszönhetően az előadás túlságosan töményen sötét és nyomasztó lett, a szövegkönyvet tanulmányozva látszik, hogy csak a 2. rész 4. felvonásának első és második jelenete van húzva (a hajón Brant és az Énekes jelenete), illetve ugyanitt a hatodik jelenet szövegéből is csak egy „gyerünk le!” marad (tehát a cselekmény zajlik, az akció történik, csak szöveg nélkül). A példány tanúsága szerint a húzásoknak köszönhetően főként a körülményes-melodramatikus megfogalmazások maradnak ki, vagy lesznek tömörítve.⁵⁹ A harmadik részből kimarad

⁵⁸ PÜNKÖSTI Andor, „Amerikai Elektra – A Nemzeti Színház előadása”, *Ujság*, 1937. márc. 2., 11.

⁵⁹ Például:

„O: Éppen olyan, mint apa.

L: Nem. Gyere már!

~~O (mintha magának beszélne) Olyan, mint amit álmodtam többször, megölni őt, újra és újra.~~

L: Orin!

~~O: Emlékszel? Mikor meséltem, hogy azoknak az arcait, akiket megöltem, visszajönnek és apa arcává változnak, aztán pedig az én arcommá? (zordul mosolyog) Nézd, mintha hozzám is hasonlítana. Lehet, hogy most öngyilkos lettem.~~

~~L: (ijedten megragadja a karját) Siessünk, valaki jöhet!~~

~~O: (nem figyel rá, csak Brantot nézi furcsán) Az ő helyében én is azt tettem volna, amit ő tett. Úgy szerettem volna a mamát, mint ő és megöltem volna apát...~~

~~L: (megrázza) Orin, az Isten szerelmére, ne beszélj örültségeket, hanem gyere már. Azt akarod, hogy itt találjanak bennünket? (elhúzza) Siessünk, valaki jöhet!~~

O (utolsó pillantással a halottra) Furcsa. Mint egy rossz tréfa. (hagyja magát elvonszolni) *felmennek, a dal felerő-*

Lavinia szigetéről szóló monológja,⁶⁰ és a legtöbb helyen sokkal feszesebben beszél az előadásban, mint Harsányi Zsolt teljes fordításában, kevesebbet elemez,⁶¹ szikárabban szól például Peterrel⁶² vagy az öccsével.⁶³

Bajor – szövegmenyisége alapján – körülbelül három órát tölt az előadásban a színpadon, a legtöbbet ő van színen a játszó színészek közül.

A rendezés

Németh Antal antinaturalista rendező, aki a képzőművészet és a színháztudomány felől érkezik színházi embernek, színházrendezőnek. Külföldi tanulmányútjairól és olvasmányából ismeri az európai avantgárd művészeti eredményeit, legfontosabb mintái Granovszkij, Tairov és Jessner színpadai, és vonzza a keleti, Európán túli színház is. Németh a színpadon radikálisan mást céloz meg, mint Hevesi Sándor; ő nem illúziót akar teremteni, hanem mozgalmas, folyamatos látványosságot, mint amilyen a film; expresszionista mozgó-képeket rendez. Célja, hogy minél gyorsabban peregjen a cselek-

---

sődik, sötét. O'NEILL, *Amerikai Elektra*, sűgópéldány. 87.

⁶⁰ Uo., 108.

⁶¹ Pl. L: „Menjen Blake doktorért, hogy anyám agyonlőtte magát a fájdalom miatti pillanatnyi elmezavarában.” Uo., 93.

⁶² Pl. „L: (szünet után kezébe veszi Péter arcát és magához fordítja) Péter! Hadd nézzek a szemébe. Maga szenved. A szeme tele van bánattal. Pedig a szemébe eddig nem volt, csak bizakodás. Most gyanakvó a szeme és fél az élettől. Már is ezt csináltam magából, Péter? Már kezd rám gyanakodni? Szeretné tudni, hogy mi az, amit Orin összefirkált?” Uo., 125.

⁶³ Pl.- „L: Szerelmet akartam tőle tanulni. Olyan szerelmet, ami nem bűn. Az övé voltam. *Meg is tanultam.* A szeretője voltam.” Uo., 127.

mény, minél kevesebbet kelljen átdíszíteni és ehhez megállni. A Nemzetiben számos scenikai újítást eszközöl: gyakran használ többszintes tereket, sok lépcsőt, forgószínpadot, a háttereken vetítést, korszerű világítástechnikát (vásárol is a színháznak). Színészeitől – mindebből adódóan – stilizált játékot (mozgást, beszédet) követel meg; a színpadi absztrakciók érdeklik; noha a drámai szövegből indul ki, elutasítja az irodalmi színházat, a Guckkastenbühnét (kukucskálószínpadot), új formákat keres.

Az *Amerikai Elektra* mozgás- és játéknyelve – kitartott pózok, expresszív kimozdulások,⁶⁴ statikusság, extatikus állapotok – föltehetően igényelték a színészeket a magasfokú test-tudatot.

Németh O'Neill modern Elektra-tragédiáját a kortárs drámairodalom egyik legnagyobb művének tartja, nyilatkozataiból kitűnik, hogy a modern lélekábrázolás izgatja, legfőképpen Elektra-Lavinia „tudatos és öntudatlan indulatait”, és éppen azért keres a darabhoz stilizált formanyelvet, mert „ennek a szövevényes és grandiózus léleknek a kibontásához szűk lett volna a szokásos színpadi keret”.⁶⁵

Színészi játék

Németh a mű két női főszerepét két olyan színésznőnek adja, akik nem tragikák, Makay Margit és Bajor Gizi addigi szerepkörébe nem tartozik, nem illik Christine és Lavinia súlyos és tragikus alakja, és ezt a kritikák meg is jegyzik, noha a színészi játékról majdnem mind elismerő hangon szólnak, és még az a kritika is, amelyik alkatilag alkalmatlannak véli Bajort, és helyenként kínosnak az egész

---

⁶⁴ GALAMB Sándor, „Amerikai Elektra – Bemutató a Nemzeti Színházban”, *Magyarság*, 1937. márc. 2., 12.

⁶⁵ [N. N.], „Németh Antal: A grandiózus lélek kibontásához szűk lett volna a szokásos színpadi keret”, *Esti Kurir*, 1937. febr. 24., 8.

előadást, megjegyzi, hogy ott, ahol „benne marad a sítlusban [...] sokszor megdöbbenően nagy. Van néhány olyan pillanata, amelyhez hasonlót a magyar közönség még nem élt át.”⁶⁶ Mindkét színész nő tisztában van a lehetőséggel, Makay és Bajor is „élete legnagyobb szerepének” tartja a sajátját, nincs köztük versengés, összefognak.⁶⁷ Teljesítményük látványos is: Bajor játékát az előadással egyébként elégedetlen kritikák – például Kárpáti Aurélé, aki az egész dráma bemutatását hibaként könyveli el – elismerik, a színjátszás legmagasabb csúcsait emlegetik.⁶⁸ Bravúrosnak tartják, ahogyan egy alkatától eltérő heroina-szerepet játszik.⁶⁹ Főként azt a folyamatot emelik ki, ahogyan – a darab értelmében, ahol szó van róla, hogy Lavinia Orin szemében egyre inkább anyjukat, Christine-t idézi – Bajor lassanként fölveszi Makay mozdulatait, ahogy mozgásban is hasonlítani kezd rá.⁷⁰ Arcát lárva-szerűnek,

⁶⁶ Pl. PÜNKÖSTI, „Amerikai...”, 11.

⁶⁷ Makay csak két évvel idősebb Bajornál, 46 éves. A színésznőt Németh vitte a Nemzetibe, visszaemlékezése szerint Bajor szeretettel fogadta, „nem lehetett őket összeharagítani [...]. [A] konfliktus is bejön elsőnek a pályán, ha egyedül fut” Makay azt is említi, az Amerikai Elektra próbáin „kiszakadtunk az egész társaságból és annyira össze voltunk nőve ketten...” TÖRÖK Ilona (rendező), *Mestersége: színész: Makay Margit*, hozzáférés: <https://nava.hu/id/2271314/>, 19.’

⁶⁸ cs.n., [C. n.], *Keleti Újság*, márc. 11., 4.

⁶⁹ PORZSOLT Kálmán, „Amerikai Elektra – Eugene O’Neill drámai trilógiája a Nemzeti Színházban”, *Pesti Hírlap*, 1937. márc. 2., 15.

⁷⁰ „Németh Antal rendezése bámulatos, a művészek játéka elsőrangú. Bajor Gizi sohasem volt ilyen nagyszerű, mint O’Neill drámai hősnőjének szerepében. A színjátszás legmagasabb csúcsait éri el, amikor anyja halála után lassankint felveszi annak mozdulatait. Mesteri megdermedése is, amikor el-

fenyegetőnek írják le, alakját félelmetesnek, ugyanakkor érzékinek.”⁷¹ Bajor és Makay mellett az Orint játszó Timár Józsefet, Csontos Gyulát is kiemelik, dicsérik a kritikák.

Színházi látvány és hangzás

Látvány tekintetében Némethet és a tervezőket kétségkívül inspirálták az 1931-es Broadway-ősbemutató képei.⁷² Varga Má-

képzelt életét összeomlani látja.” (cs.n.) [C. n.], 4.

„Ahogy az anyja képmásához fokként hozzá alakuló Lavinia metamorfózisát megérezelteti: felejthetetlen. Ez már nemcsak a játékos kedvű virtuóz remekelése, hanem a lélek-váltó művész nyugtalanítóan tökéletes varázslata. Tőle kaptuk meg (mintegy kárpótlásul) azokat a nyers kontrasztokat ki egyenlítő, átmeneti színeket és féltónusokat, amelyek az összevonás kényszere miatt teljesen kimaradtak a darabból.” KÁRPÁTI Aurél, „Amerikai Elektra: A Nemzeti Színház vasárnapi O’Neill bemutatója”, *Pesti Napló*, 1937. márc. 2., 14.

„Nem tudom, szerzői utasítás-e vagy a rendező, Németh Antal ötlete, de mindenesetre jól van végrehajtva, hogy Bajor Gizi és Makay Margit maszkjuk révén meglepően hasonlítanak egymáshoz s különösen a harmadik részben az anya mozdulatait és arckifejezését mintegy akaratlanul utánozza a lánya. Akárkié, szellemes és hatásos színpadi ötlet.” SCHÖPFLIN Aladár, „Amerikai Elektra”, *Nyugat*, 4. sz. (1937): 310–312.

⁷¹ HEVESI András, „Amerikai Elektra, O’Neill tragédiája a Nemzeti Színházban”, *8 órai újság*, 1937. márc. 2., 12.

⁷² A New York Public Library honlapja, <https://digitalcollections.nypl.org/items/510d47dc-8ea7-a3d9-e040-e00a18064a99/book?parent=2d8fe810-c5ad-012f-df6b-58d385a7bc34#page/10/mode/1up>, hozzáférés: 2023.12.12.

tyás „komor, ó-angol stílusú házat” megjelenítő díszlete⁷³ Párizsban ezüstérmét nyert a világkiállításon.⁷⁴ Az írásbeli források szerint tiszta, kemény, szuggesztív színekkel dolgozott, a kritika piros-fekete gyászról beszél.⁷⁵ A díszletről készített egyik akvarellrajz⁷⁶ görög színpadra emlékeztető szobabelsőt ábrázol: hátul lépcsős emelvényen az ajtó, oldalt oszlopok, szobor. Jobb elől kandalló, fölötté monumentális festmény, baloldalt hatalmas tükör, elől kis asztal, székek, nagyobb íróasztal, mindenütt vázák. A fényképeken más bútorok is látszanak, de a lépcsős háttér, a hatalmas oszlopok állandó elemek: ezek a külső képeknél fehérek, a ház kívülről még inkább görög templomot idéz. A ruhák a 19. századi amerikai divatot követik, sötétek, fehér kontrasztokkal, éles vonalúak. Makay és Bajor jelmeze is hasonló.

Az előadás hatástörténete

A kritika – brutálisnak⁷⁷ és erotikusnak⁷⁸ érzékeli az előadást, maratoni hosszát, a tragédiák sorakoztatását emberpróbálóknak.⁷⁹ A legfeltűnőbb – és esztétikai szempontból a legfurcsább, bár politikai tekintetben nem meglepő a Némethet mindig támadó – Kárpáti Aurél szigorú ítélete: „mutató remekmű-hamisítványnak” tartja a művet.⁸⁰ Egy

másik kritika túlstilizáltnak látja az előadást.⁸¹ Pütkösti Andor észrevétele szerint Németh vissza-görögösíti a tragédiát: a dikció lassú, a színészek görögös pózokba merednek, olykor azonban kiesnek a stíusból. A középső rész húzásai miatt pedig gengerszterromantikát ró föl a színháznak. Mások is nehezményezik, hogy Lavinia és Orin jeleneteit, a testvérszerelmet kiélezte a rendezés – az erotikáról ezen túl kevés szó esik.⁸² Hevesi András rögzíti, hogy az előadás a rémdráma felé hajol, groteszk elemekkel, de szerinte „lenyűgözően, lélekzetfojtóan érdekes”.⁸³ Schöpflin Aladár a teljes elismerés hangján szól a vállalkozásról.⁸⁴

Huszonegyszer játsszák.⁸⁵ A drámát legközelebb Magyarországon a Vígszínházban Várkonyi Zoltán rendezi meg (aki 1937-ben a Nemzeti fiatal színésze), Laviniát 1963-ban Ruttkai Éva játssza.

⁷³ SCHÖPFLIN, „Amerikai...”, 310–312.

⁷⁴ ABLONCZY László, „Nemzeti terv – Beszélgetés Varga Mátyás díszlettervezővel”, *Tiszatáj* 38, 8. sz. (1984): 88–95.

⁷⁵ KÁRPÁTI, „Amerikai...”, 14.

⁷⁶ ISTVÁN, *Látványtervezés...*, Képmelléklet: 37.

⁷⁷ PI. RÉVÉSZ Mihály, „Amerikai Elektra”, *Népszava*, 1937. márc. 2; [N. N.], „A maratoni darab a Nemzetiben”, *A Reggel*, 1937. márc. 1.

⁷⁸ KÁRPÁTI, „Amerikai...”, 14, vö. KOVÁCS József, „O’Neill Magyarországon”, *Világirodalmi Figyelő* 7, 2. sz. (1962): 231–238, 236.

⁷⁹ PI. PÜNKÖSTI, „Amerikai...”, 11.

⁸⁰ KÁRPÁTI, „Amerikai...”, 14.

⁸¹ (H-ó), „Amerikai Elektra – a Nemzeti Színház tegnapi bemutatója”, *Az Est*, 1937. márc. 2., 6.

⁸² DÖMÖTÖR István, „Amerikai Elektra”, *Budapesti Hírlap*, 1937. márc. 2., 9.

⁸³ HEVESI, „Amerikai...”, 12.

⁸⁴ SCHÖPFLIN, „Amerikai...”, 310–312.

⁸⁵ Forrás:

https://mandadb.hu/dokumentum/912516/A_Nemzeti_Sznhz_Msora_1837_VIII_22_1941_VI_21_241.pdf, hozzáférés: 2023.08.24.

Gellért Endre: *Ármány és szerelem, 1950*⁸⁶

Az előadás színházkulturális kontextusa

A Nemzeti Színházat a Gellért Endre–Major Tamás–Marton Endre alkotta rendezői triumvirátus vezeti és határozza meg. A szakma feladatának érzi a szocialista realista színház megteremtését. A frissen megalakult Színház- és Filmművészeti Szövetség 1950 szeptemberi konferenciáján

„Horvai felvezetőjében összeköti a szovjet eredményeket és Sztanyiszlavszkijt [...] 1950-től a Sztanyiszlavszkijnak tulajdonított színházi nyelv dominál, s ez az orosz nyelvtől eltávolított, angol forrásokból vagy tanítványi láncolatán át közvetített fantomreferencia lényegében a meglévő nemzetis játéktípust, a magyar realista gyakorlatot nevezte meg (meglehetősen kényelmesen) újként [...] A szocialista realizmus, lényegi kísérletezés és

⁸⁶ *Cím: Ármány és szerelem. Bemutató dátuma: 1950. december 8. A bemutató helyszíne: Nemzeti Színház, Kamaraszínház (Magyar Színház). Rendező: Gellért Endre. Szerző: Fridrich Schiller. Fordító: Vas István. Zene: nincs adat. Díszlettervező: Varga Mátyás. Jelmeztervező: Nagyajtay Teréz. Színészek: Somlay Artúr / Balázs Samu (Von Walter kancellár), Gábor Miklós / Básti Lajos (Ferdinand von Walter őrnagy), Gellért Lajos (Von Kalb főudvarmester), Bajor Gizi / Tőkés Anna (Lady Milford), Juhász József / Horkai János (Wurm kancellári titkár), Gózon Gyula (Miller, városi zenész), Sitkey Irén / Fónay Márta (Millerné), Ferrari Violetta / Ruttkai Éva (Lujza), Bartos Gyula / Bihari József (a fejedelem komornyikja), Bod Teréz / Kovács Mária (Sophie, a lady első komornája), Galamb Zoltán (a lady komornyikja), Raksányi Gellért (a kancellár komornyikja).*

tévutak nélkül, a nemzeti színházias realizmust jelenti.”⁸⁷

A nemzeti színházias realizmus nyelvét pedig Bajor Gizi – aki a megelőző évtizedekben „szinte vállára vette a Nemzeti Színház költségvetését”⁸⁸ – nyilvánvalóan jól beszéli. Így jöhet létre az az ellentmondásos helyzet, hogy 1948-ban Kossuth-díjat kap, 1950-ben kiváló művész lesz, ugyanakkor háttérbe szorul, mint a háború előtti időszak sztárja. A háború után mindössze hét bemutatója van a Nemzetiben, és a szerepek sora jól mutatja a vezetés műsorpolitikáját is, mellyel az egykori modern vígjátékok helyébe klasszikusokat illeszt: kortárs szovjet darabokban Bajor nem játszik.

Először Major Tamás rendezi az *Antonius és Cleopátrában* (régi partnerével, Timár Józseffel), majd Gellért újítja fel vele *A kaméliás hölgyet*. Megkapja egy Scribe-vígjáték címszerepét, majd ismét Majornál játszik Shakespeare-t, a *Szentivánéji álomban* Titánia (ez is felújítás). Pártos Géza rendezi *A kertész kutyájában*, majd 1949 telén az *Anna Karenina* címszerepét kapja meg (r.: Marton Endre). Ezután egy teljes évig, az *Ármány és szerelemig* nem próbál semmit.

A Schiller-darabot kezdettől fogva szerepkettőzéssel próbálják és játsszák, ez új jelenség, mely a színészek tehermentesítése mellett a versengést is elősegíti.⁸⁹

⁸⁷ JÁKFAI Magdolna, *A valóság szenvedélye. A realista színház emlékezete Magyarországon* (Budapest: Arktisz–Theatron Műhely Alapítvány, 2023), 33.

⁸⁸ MAJOR Tamás, „Bajor Gizi halálának negyedszázados évfordulójára”, *Kritika* 5, 2. sz. (1976): 18.

⁸⁹ Gellért számol be 1950-ben a *Szabad Nép* hasábjain arról, hogy a Szovjetunióban így szokás. GELLÉRT Endre, „Moszkva színházai”, in GELLÉRT Endre, *Helyünk a deszkákon*, szerk. MOLNÁR GÁL Péter (Budapest: Népművelési Propaganda Iroda, é.n.).

Bajor az első szereposztásban játszik – vagyis abban, amelyik időrendben először mutat be 1950. december 8-án. A második szereposztás bemutatója december 16-án van, erről is jelenik meg kritika, a sajtó is foglalkozik a két szereposztás összehasonlításával.⁹⁰

Dramatikusszöveg, dramaturgia

Az *Ármány és szerelem* bemutatásával Gellért a Nemzeti régi hagyományaihoz nyúl vissza, a darab 1843 óta szerepel a színház repertoárján, rendezte Paulay Ede, Ivánfi Jenő, Hevesi Sándor. 1950-ben Vas István új fordításában kerül a nézők elé.

Az előadás több mint négyórás, 7 órai kezdéssel éjjel negyed 12 körül ér véget,⁹¹ ebből két óra húsz perc az a tiszta játékidő, amit a rádiófelvétel 1950. december 22-én rögzít és másnap sugároz. Bajor darab második felvonásában (színpadi értelemben az első részben) körülbelül harminc percet, a negyedikben (színpadi értelemben a harmadikban) húszat tölt színpadon. Az előadásban a hangfelvétel tanúsága szerint az egész negyedik felvonást a Lady jelenetei teszik ki, hiányzik a darabból az a rész, amikor Ferdinánd megtalálja a levelet, és hiányzik az első hat jelenet is (illetve az I. felvonás 7. jelenete), a bemondó röviden összefoglalja ezek eseményeit. Ha ezeket a jeleneteket csak a rádióváltozatból hagyták ki, az magyarázat az eltérésre (ha nem, az azt jelentené, hogy majdnem két órát tettek ki az átdíszítések és a szünetek).

⁹⁰ MÁTRAI-BETEGH Béla, „Ármány és szerelem – Schiller szomorújátéka a Magyar Színházban”, *Magyar Nemzet*, 1950. dec. 20., 5; TAMÁS Ernő, „Az Ármány és szerelem másik szereposztása”, *Kis Ujság*, 1950. dec. 28., 4.

⁹¹ Ügyelői jelentések, OSZK SZT. Magyar Színház, 1949–1951.

A rendezés

A lapok 1950-ben az *Ármány és szerelem* a feudalizmus és polgárság harcaként mutatják be olvasóiknak, Schiller drámáját forradalminak minősítik, és a rendezéstől is azt várják el, hogy kemény és osztályharcos legyen.⁹² A bemutatóról feljegyzik, hogy „forradalmi lendületű”, és „fejlődőképes”, bár a kritikus elszármított bemutatónak tartja,⁹³ a játékstílust néhányan egyenetlennek érzik,⁹⁴ ugyanakkor a színészi játékot természetesnek.⁹⁵ A kritika a Gellért-rendezés lélektani értelmezéséből adódó pszichológiai ellentmondásokat nem veszi észre, nem rögzíti, narratívája szerint egyformán kicsinyes, fejlődésre képtelen a darabban arisztokrata és polgár is,⁹⁶ ez az egység azonban nyilvánvalóan nem játszható sztanyiszlavszkiji alapokon.

Gellért rendezésről vallott felfogásában is az író – sőt, a darab, a szöveg stílusát – kell közvetítenie a rendezőnek, itt azonban rögtön hangsúlyozza az előadás sajátos ritmusának a megteremtését, és az előadás közönséggel való találkozásának fontosságát.⁹⁷ Molnár Gál Péter 1977-es monográfiájában elemzi a rendező darabértelmezését és színészvezetését, részletezi, hogyan bontott ki Gellért szerzői instrukciókból játékötlete-

⁹² DEMETER Imre, „Ármány és szerelem – Schiller drámája a Magyar Színházban”, *Világosság*, 1950. dec. 14., 4.

⁹³ GYÁRFÁS Miklós, „Ármány és szerelem”, *Uj Világ*, 1950. dec. 14., 7.

⁹⁴ FENDRIK Ferenc, „Ármány és szerelem – Felújítás a Magyar Színházban”, *Magyar Vasárnap*, 1950. dec. 17., 6.

⁹⁵ TAMÁS, „Az Ármány...”, 4.

⁹⁶ k.j., „Ármány és szerelem”, *Szabad Szó*, 1950. dec. 17., 6.

⁹⁷ GELLÉRT Endre, „Helyünk a deszkákon”, in GELLÉRT Endre, *Helyünk a deszkákon*, 23–29 (Budapest: Népművelési Propaganda Iroda, é.n.), 25.

ket,⁹⁸ és leírja: „az *Ármány és szerelem* színpadi fényei a derűs reggel ártatlan ragyogásától az éjszaka sötétjéig járták be egyetlen nap alatt a szereplők sorsát [...] a fények ritmusa egybehangelődött a játék belső ritmusával”.⁹⁹ Vázolja a színpadi teret, elemzi az árnyalatokra, ellentmondásokra épülő színészi játékokat, és példát is mond arra, hogy az előadásban Gellért miként szabadítja ki a romantikus dráma szerepköreiből a színészeket éppen a valóság ellentmondásosságának érdekében: például azzal a pillanattal,

⁹⁸ Molnár Gál legjellegzetesebb példája: Sitkey Irén kávé-ivása az előadás elején. „Amikor fölment a függöny, a színpad közepén természetes, főkötős asszonyosság reggelizőasztalánál ült, behajolva kávésfindzsájába. Eszeveszett mohóság volt ebben a szelíd német képben, amint egy tiszteletre méltó polgárasszony napi kávéját issza, állati figyelemmel aprítja tele roppant köcsögjét kiflikkel; tunkolgat-mártogat-szörcsög-ízlelgeti forró tejeskávéját, de a világot akarja kikanalazni kihörbölni onnan. [...] A kávéivás nem rendezői ötlet. Ott áll a darab elején Millernéről: »Kávét iszik.« Ebből a két szóból bontotta ki Gellért ezt a pompázatos világhörbölést, ezt a mindenséget befalni vágyó kozmikus étvágyat. És ezzel már be is indította a tragédia polgári végzetszerűségének a működését. Nem istenek, nem a sors, nem az öröklöttség meghatározottságai teljesítik be Millerék végzetét, hanem polgári létük korlátaiból fakad mindaz, ami majd sújtja őket. Egy ilyen hatalmas étvágyú anya, aki ennyi szenvedéllyel tud magának kicsiny örömmel kedveskedni, az képes lányának a kerítőjévé lenni, és képes egy rangos házasság nagyra-törő reményében biztatni a lányt és takargatni férje elől a nemesi kapcsolatot.” MOLNÁR GÁL Péter, „*Ármány és szerelem*”, in MOLNÁR GÁL Péter, *Emlékpróba*, 180–207 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977), 180–181.

⁹⁹ Uo., 184.

amikor a Bajor által játszott (elméletben intrikus szerepkörű) Lady meghallja és visszaismétli, hogy Lujza csak tizenhat éves. Ezzel a mozzanattal – egészen pontosan azzal, hogy itt a Lady saját korára gondolt – a szerep „kivághatott az intrikus sablonokból.”¹⁰⁰

Gellért maga is színész – talán ezért is tudja pontosan megfogalmazni, mire tanította meg őt Bajor Gizi: „a szavakba szinte már nem is foglalható érzelmek megrázó kifejezési formáira.”¹⁰¹ A „feszültségmentes próbák” híve, rendező és színész közös alkotómunkájában hisz, nézete szerint a rendezőnek kezdetben az egész előadásról és a szerepek súlyáról kell beszélnie és hagynia kell, hogy a színész jöjjön rá, mit kell játszania.¹⁰²

A helyes színpadi beszédről elmélkedve fölidézi, hogy az *Ármány és szerelem*ben mely rossz hangsúlyokra kellett figyelmeztetnie Bajor Gizit.¹⁰³

Színészi játék

Bajor Gizi Lady Milfordjának színpadról való kivonulását, színpadon tett utolsó mozdulatait őrzi az emlékezet, hiszen így látták utoljára, így tűnt el a színpadról 1951 februárjában. Bajor Ladyje ironikusan, szinte csúfondárosan jelentette ki, hogy napszámosnak áll, az intonációt pedig aláhúzta egy mozdulat (melyről bár sokan írnak, mégis nehezen rekonstruálható pontosan: kalapjának fölvétele, kalapjának megbillentése¹⁰⁴), és ez az

¹⁰⁰ Uo., 188.

¹⁰¹ GELLÉRT Endre, „Rendezői gyakorlatom tanulságaiból”, in GELLÉRT, *Helyünk a deszkákon*, 123–152, 126.

¹⁰² GELLÉRT Endre, „A rendező alkotó munkája”, in uo., 79–101, 88.

¹⁰³ Uo., 96.

¹⁰⁴ A mozdulatról lásd pl. MÁTRAI-BETEGH Béla, „Bajor Gizi”, *Magyar Nemzet*, 1951. febr. 14., 2; GYÁRFÁS Miklós, „Lady Milfort távozik”, *Élet és Irodalom*, 1957. dec. 12., [o. n.].

irónia, ez a játékos felfogása a tragikus végnek így nemcsak egy felvonás hatásos zárlatként, hanem a színésznő 1951-ből való életfilozófiájaként is értelmeződik. Gellért leírja, hogy a játékötletre azért volt szükség, hogy a nézők ne sajnálják meg az arisztokrata Ladyt (aki közvetve oka a fiatal szerelmesek halálának), ne vessenek, amikor távozik.¹⁰⁵ Ugyanez a játék azonban Bajor legyőzhetetlenségét is jelentette, azt a képességet, hogy kijátssza-kineveti a rendszert vagy sorsot, amely napszámossá tenné.¹⁰⁶

Alakítását minden kritika dicséri, a két szereposztás összevetésekor a papírformát igazolják: Tőkés Annát olykor tragikusabbnak, súlyosabbnak tartják, Bajor Gizit közvetlenebbnek.¹⁰⁷ ez azonban egész addigi pályájuk különbségéből is fakad, nem csupán a Lady-szerep értelmezéséből.

Bajor szövegmondásából – melyet a rádiófelvétel napján olykor még sűgő segít, bár nem hallani, hogy szükség volna rá – egyértelműen kiderül, hogy nincs szó rigid tragédia- vagy vígjáték-játszásról, Gellért rendezésében komplex, a lélektani realizmus értelmében valóságos embert kell ábrázolni: vannak komikus megszólalások, mozzanatok, fel-felnevet a közönség, a Lady szerencsétlen sorsa „finom karikatúra”,¹⁰⁸ ugyanakkor képes a nézők szimpátiáját fölkelteni.¹⁰⁹

Különösen a Lady-Lujza jelenetben él Bajor az egyszerűség, keresetlenség eszközeivel, az őszinteség taktikájával. Bár Gellért erről a jelenetről azt írja, hogy itt a közönségnek Lujzával kell tartania,¹¹⁰ a jelenet mégis

¹⁰⁵ GELLÉRT, „A rendező alkotó munkája”, 82.

¹⁰⁶ Bajor és férje halálát sokan politikai okból elkövetett öngyilkosságnak tételezik.

¹⁰⁷ MÁTRAI-BETEGH, „Ármány és szerelem”, 5.

¹⁰⁸ FENDRIK, „Ármány...”, 6.

¹⁰⁹ Vö. pl. „Bajor Gizi (kegyencnő) mesteri művészettel oldja meg azt, hogy nem is ellenszenves” DEMETER, „Ármány...”, 4.

¹¹⁰ GELLÉRT, „A rendező alkotó munkája”, 82.

két nő összecsapása, téttel bíró versengés egy férfi fölött. Molnár Gál megjegyzi, hogy a jelenet erotikus hangsúlyt kap Bajor megoldásától:

„Lady Milford szorongását nagyvilági kacérsággal palástolja, és nem takarítja túlságosan: tetszeni szeretne a lánynak. Növekvő kedvteléssel nézgeti vetélytársnőjét, és igyekszik fölkelteni rokonszenvét. Ez a kacérság, ez a füstnyi erotika persze nem Lujzának szól, hanem személyén át a szeretett férfinak.”¹¹¹

Színházi látvány és hangzás

1950-ben az Izabella téri színházépület, a Magyar Színház a Nemzeti kamaraszínházaként működik – ám így is több mint 1000 férőhelyes, páholyokkal rendelkező színházterem (ugyanaz, mint ahol *A néma levente* színpadra került).

Az előadás díszlete „nagy szabású, néhol revüszerűen káprázatos.”¹¹² A fényképek alapján Millerék otthona és a Lady szalonja könnyen rekonstruálható. A Lady szobájában bal elöl, a nézőtérrel majdnem párhuzamosan, de egy kicsit nyitva a színpad közepe felé egy heverő áll, ezen ül tükörrel a kezében, amikor Lujzát fogadja. Jobboldalt díszes íróasztal. A háttérben a heverő mögött egy kályha látható. Jobb hátul hatalmas fehér szárnyas ajtó. A falon gyertyatartók. A szoba mélységének a felénél két oszlop tart egy boltívet.

Nagyajtay Teréz jelmezterveiből látszik, hogy színes abroncsos szoknyákban – a 2. felvonásban zöldben, a 4. felvonásban sárga csíkosban játszott Bajor, ehhez mélykék kabátot és kalapot vett föl a felvonásvégi távozáskor. Amikor nem rizsporos paróka van a fején, vörös hajjal játszott (a 2. felvonásban

¹¹¹ MOLNÁR GÁL, „Ármány és szerelem”, 187.

¹¹² FENDRIK, „Ármány...”, 6.

volt így, tehát a Ferdinánddal közös jelenetben, bár a jelmezterv a kék kabáthoz is vörös hajlat rajzol, itt azonban föltehetőleg nem volt idő hajlat cserélni).

Az előadás hatástörténete

Bajor halála után – a kettős szereposztásnak köszönhetően – az előadás fennakadás nélkül játszható, a temetés napján is ez van műsoron.¹¹³ A klasszikus darab friss színpadra vitele erős előadás, a korszak egyik legendássá vált rendezése, mely több, mint százötven este kerül színpadra, hatástörténetéből azonban nem kitörölhető a nemzet két nagy színészének, majd – évtizeddel később – rendezőjének az öngyilkossága.¹¹⁴ 1951 őszén Somlay Artúr halála a következő tragédia, amely a szereposztást érinti. A sztárszínészek öngyilkossága tabu a pártállamban, a közösségi emlékezetben a művészek politikai rendszer elleni lázadásaként rögzül, ahogyan később Gellért Endre halála is.¹¹⁵

Az előadás két jelenetét 1952-ben filmre veszik (rendező: Makk Károly, operatőr: Illés György, Lady: Lukács Margit). Az *Éjfélkor* című filmben (1957) Gábor Miklós egy színészt alakít, aki Ferdinánd szerepét játssza, a film be is mutat egy jelenetet a színházi előadásból – ezt a jelenetet felismerhetően a

¹¹³ [N. N.], [C. n.], *Kis Ujság*, 1951. febr. 16., 4.

¹¹⁴ Somlay a kitelepített színészkollégákért emelt szót. Bár a budapesti kitelepítések csak Bajor halála után több hónappal kezdődtek, Lady Milford „napszámosnak állása” visszamenőleg ebben a kontextusban is értelmeződött.

¹¹⁵ „Gellért Endre színházzakmai emlékezetét felül- és átírja 1960-ban elkövetett öngyilkossága. Ez a tette a pályatársaiban és a következő, még tanítványainak számító két nemzedékben a szovjetizált művészeti-hatalmi működéssel szembeni ellenállás utolsó lehetőségeként értelmeződik.” JÁKFAI, *A valóság szenvedélye...*, 147.

Gellért által rendezett díszletben és kosztümökben vették fel.¹¹⁶

Ármány és szerelem anno 1951 címmel Mészáros Márta készített Bajor Gizi életének utolsó szakaszáról tévéfilmet – ez is mutatja, hogy az előadás a közösségi emlékezetben Bajor Gizi végjátékként ismert. Bajor Gizit itt Kováts Adél játszotta.

Összefoglalás

A három előadásban különböző színházi helyzetekben dolgozott a színésznő: magán-színházban játszott verses vígjáték-szerepet; nagyszabású lélektani drámában, kortárs kísérletben heroinát; klasszikus tragédiában, szocialista realista fölfogásban intrikus-szerepet, és mindegyiket probléma nélkül vitte sikerre.

A kritikákból könnyen kiolvasható, hogy milyenek látták a korabeli nézők ezekben a szerepekben Bajor Gizit, hogy milyen hatása volt a közönségre, vagyis milyen kapcsolatban volt a nézőivel. Nagyon kevés derül ki arról, hogy pontosan mit csinált – milyen fizikai-dramai-színpadi cselekvéseket végzett és milyen (akár külső, akár belső) akciókat hajtott végre – ebben a három szerepben. A szerepértelmezésre, a színházi feladat teljesítésének a mikéntjére nézve mégis tehető egy-két megállapítás a leírások alapján.

A néma leventében állítják róla, hogy „szinte költői munkát végez”,¹¹⁷ nemcsak Ziliát játssza, hanem „egy a mű szellemét is, sőt, egy kicsit magát a ragyogó reneszánsz-szel-

¹¹⁶ Kocsis Katalin, „Egy ifjú Schiller-hős 4.”, *In memoriam Gábor Miklós*, blog, hozzáférés: 2023.08.23, <http://gabormiklos.blogspot.com/2015/03/egy-ifju-schiller-hos-4.html>.

¹¹⁷ (ks.), „A néma levente – Heltai Jenő vígjátéka, bemutatja ma este a Magyar Színház”, *Az Est*, 1936. márc. 21., 6.

lemet” is,¹¹⁸ „társsszerzője Heltai Jenőnek”.¹¹⁹ Ez azt jelenti, hogy nem egyszerűen egy szerep megformálásában áll a színész munkája, hanem az egész mű képviselőjében, *A néma levente* esetében ez: stílusbravúr, stílusjáték, humor működtetése Zilia figurájában és azon túl is.

Az *Amerikai Elektrában* a nagyon hosszú, intenzív színpadi jelenlét jelenti a kihívást, ha figyelembe vesszük, hogy a „fullasztó és dermedtő légkört” „az óriási feszültségek végletekig fokozását”¹²⁰ négy órán keresztül kellett a színésznek tartania (vagyis fokoznia).

Az *Ármány és szerelem* Ladyje az utolsó szerep, erről maradt fenn a legtöbb anyag. Sokmindent lehet tudni Bajor színészi munkájáról apró mozgás-mozzanatoktól kezdve – például Ruttkai Éva visszaemlékezésében felidézi mozgását és a testtudatos komponálás technikáját, amikor elmeséli, hogyan borult Gábor Miklós mellkasára Bajor úgy, hogy az jól mutasson a nézőtérről;¹²¹ vagy a fényképeken is látszik a póz, amelyben Bajor Ladyje a hozzá belépő Lujzát fogadta: csak kezitükrében nézte, nem fordult felé, nem nézett a szemébe – a szerepértelmezés nagyobb ívéig, melyet Gellért Endre írásainak felhasználásával és emlékei alapján évtizedekkel később Molnár Gál Péter idéz föl. Molnár Gál veszi észre például a Lady-Lujza jelenetben Bajornak azt a gondolatát (mely egyébként ma is játszható), hogy Lady

¹¹⁸ B.Gy., „A néma levente – Heltai Jenő vígjátéka a Magyar Színházban”, *Magyarország*, 1936. márc. 21., 8.

¹¹⁹ ILLÉS Endre, „A néma levente”, *Budapesti Hírlap*, 1936. márc. 21., 13.

¹²⁰ NAGY Andor, „Amerikai Elektra – O’Neill trilógiája a Nemzeti Színházban”, *Esti Kurir*, 1937. márc. 2., 47.

¹²¹ FEHÉR György (rendező, első adásnap: 1977.08.28.): *Parancsolj velem, tündérkirálynő! Ruttkai Éva előadóstje*, M1, Budapest, hozzáférés: 2024.12.12,

<https://nava.hu/id/282500/>, 31:22’.

Milford tetszeni akar ellenfelének, Lujzának. A színpadról való kivonulása előtti mozdulat, mellyel a kalapját fölvette, pedig alighanem a 20. századi magyar színháztörténet egyik legemlékezetesebb, legtöbbet fölidézett gesztusa.

Ezek a játékötletek, a szerepértelmezés ilyesfajta megnyilvánulásai erősebbek az ideológiáknál, és ha nem elég erős a rendező, akkor az előadásnál is. Lejegyzésük azért fontos, mert abból a színészi gondolkodásból mutatnak meg valamit, amelyet – magán a színészi gyakorlaton kívül – csak anekdoták őriznek.

Bibliográfia

- [N. N.] [C. n.] *8 órai újság*, 1936. febr. 21., 10.
 [N. N.] [C. n.] *Kis Ujság*, 1951. febr. 16., 4.
 [N. N.] [C. n.] *Pesti Hírlap*, 1936. jún. 24., 14.
 [N. N.] [C. n.] *Pesti Napló*, 1936. márc. 21., 13.
 [N. N.] „A kormányzói pár is a Nemzeti Színházban vacsorázott az Amerikai Elektra szünetében”. *Az Est*, 1937. márc. 2., 6.
 [N. N.] „A maratoni darab a Nemzetiben”. *A Reggel*, 1937. márc. 1.
 [N. N.] „A néma levente a Magyar Színházban fog színre kerülni”. *Az Est*, 1936. febr. 16., 6.
 [N. N.] „A néma levente két főszereplője szerepéről”. *Az Est*, 1936. márc. 18., 6.
 [N. N.] „Bajor Gizi a meghosszabbított szabadságról”. *Magyarország*, 1936. júl. 16., 8.
 [N. N.] „Bajor Gizi kéthónapos szabadsága”. *Nemzeti Ujság*, 1935. jún. 4., 13.
 [N. N.] „Egész éjjel próbáltak a Magyar Színházban”. *Esti Kurir*, 1936. márc. 18., 8.
 [N. N.] „Fáj a szívem... Bajor Gizi énekel”. *Az Est*, 1936. márc. 5., 6.
 [N. N.] „Hol kerül színre Heltai Jenő verses vígjátéka?”. *Az Est*, 1936. febr. 13., 6.
 [N. N.] „Heltai Jenő nyilatkozik a Néma levente jubiláris előadásáról”. *Keleti Újság*, 1936. okt. 19., 13.
 [N. N.] „Itt a Nemzeti Színház új társulatának a névsora”. *Nemzeti Ujság*, 1935. jún. 4., 13.

- [N. n.] „Két nyilatkozat a Néma leventéről”. *8 órai újság*, 1936. márc. 15., 12.
- [N. n.] „Németh Antal: A grandiózus lélek kibontásához szűk lett volna a szokásos színpadi keret”. *Esti Kurir*, 1937. febr. 24., 8.
- [N. n.] „Színházi konfetti”. *Budapesti Hírlap*, 1936. febr. 18., 13.
- [N. n.] „Törzs lesz a néma levente”. *Az Est*, 1936. febr. 19., 6.
- [N. n.] Ügyelői jelentések, OSZK SZT. Magyar Színház, 1949–1951.
- [N. n.] Vandamm Theatrical Photographs. A New York Public Library honlapja. Hozzáférés: 2024.12.12.
<https://digitalcollections.nypl.org/items/510d47dc-8ea7-a3d9-e040-e00a18064a99/book?parent=2d8fe810-c5ad-012f-df6b-58d385a7bc34#page/10/mode/1up>.
- a.n.gy. „Bajor Gizi Ziliáról, a keményszívű várúrnőről, akiért némaságot fogad Mátyás király leventéje”. *Magyarság*, 1936. febr. 23., 20.
- B. [C. n.] *Uj Nemzedék*, 1936. márc. 21., 5.
- B.Gy. „A néma levente – Heltai Jenő vígjátéka a Magyar Színházban”. *Magyarország*, 1936. márc. 21., 8.
- cs.n. [C. n.] *Keleti Újság*, márc. 11., 4.
- F. I. „Beszélgetés Heltai Jenővel”. *Pesti Napló*, 1936. márc. 29., 22.
- (f.i.) „Heltai Jenő A néma levente felújításáról”. *Pesti Napló*, 1937. ápr. 23., 14.
- F.J. „Házi főpróba vendégekkel”. *8 órai újság*, 1936. márc. 19., 10.
- (H-ó). „Amerikai Elektra – a Nemzeti Színház tegnapi bemutatója”. *Az Est*, 1937. márc. 2., 6.
- k.j. „Ármány és szerelem”. *Szabad Szó*, 1950. dec. 17., 6.
- (ks.) „A néma levente – Heltai Jenő vígjátéka, bemutatja ma este a Magyar Színház”. *Az Est*, 1936. márc. 21., 6.
- ABLONCZY László. „Nemzeti terv – Beszélgetés Varga Mátyás díszlettervezővel”. *Tiszatáj* 38, 8. sz. (1984): 88–95.
- DEMETER Imre. „Ármány és szerelem – Schiller drámája a Magyar Színházban”. *Világosság*, 1950. dec. 14., 4.
- DÖMÖTÖR István. „Amerikai Elektra”. *Budapesti Hírlap*, 1937. márc. 2., 9.
- EMÖD Tamás. „Hétfőtől hétfőig”. *Reggeli Újság*, 1936. jún. 15., 9.
- FEHÉR György (rendező, első adásnap: 1977. 08.28.). *Parancsolj velem, tündérkirálynő! Ruttkai Éva előadójestje*. M1, Budapest. Hozzáférés: 2024.12.12.
<https://nava.hu/id/282500/>.
- FENDRIK Ferenc. „Ármány és szerelem – Felújítás a Magyar Színházban”. *Magyar Vasárnap*, 1950. dec. 17., 6.
- FÓTHY János. „A néma levente – Heltai Jenő vígjátéka a Magyar Színházban”. *Pesti Hírlap*, 1936. márc. 21., 13.
- GAJDÓ Tamás. „A Nemzetin / a nemzetin innen és túl – Hevesi Sándor és Bajor Gizi”. *Theatron* 13, 3. sz. (2014): 13–17.
- GALAMB Sándor. „Amerikai Elektra – Bemutató a Nemzeti Színházban”. *Magyarság*, 1937. márc. 2., 12.
- GALAMB Sándor. „A néma levente – Heltai Jenő vígjátéka a Magyar Színházban”. *Magyarság*, 1936. márc. 21., 11.
- GÁBOR Miklós. „Naplót olvasva”. *Színház* 29, 9. sz. (1996): 8.
- GELLÉRT Endre. „A rendező alkotó munkája”. In GELLÉRT Endre, *Helyünk a deszkákon*, szerkesztette MOLNÁR GÁL Péter, 79–101. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda, é.n.
- GELLÉRT Endre. „Helyünk a deszkákon”. In GELLÉRT Endre, *Helyünk a deszkákon*, szerkesztette MOLNÁR GÁL Péter, 23–29. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda, é.n.
- GELLÉRT Endre. „Moszkva színházaiban”. In GELLÉRT Endre, *Helyünk a deszkákon*, szerkesztette MOLNÁR GÁL Péter, 30–33. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda, é.n.

- GELLÉRT Endre. „Rendezői gyakorlatom tanulságaiból.” In GELLÉRT Endre, *Helyünk a deszkákon*, szerkesztette MOLNÁR GÁL Péter, 123–152. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda, é.n.
- GOBBI Hilda. „Emlék”. In *Bajor Gizi*, szerkesztette ESCHER Károly és VAJDA Miklós, 7–31. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1958.
- GYÁRFÁS Miklós. „Ármány és szerelem”. *Uj Világ*, 1950. dec. 14., 7.
- GYÁRFÁS Miklós. „Lady Milfort távozik”. *Élet és Irodalom*, 1957. dec. 12., [o. n].
- GYÁRFÁS Miklós. „Zilia, Heltai és a vígjáték”. *Csillag* 9, 3. sz. (1955): 669–671.
- HAJDU Algernon, szerk. *A Nemzeti Színház műsora 1837. VIII. 22-től 1941. VI. 21-ig. Adattár*. Hozzáférés: 2024.08.24. https://mandadb.hu/dokumentum/912516/A_Nemzeti_Sznhz_Msora_1837_VIII_22_1941_VI_21_241.pdf.
- HATVANY Lili. „Hatvany Lili színházi levele”. *Színházi élet* 26, 14. sz. (1936): 6–10.
- HATVANY Lili. „Hatvany Lili színházi levele”. *Színházi élet* 27, 11. sz. (1937): 5–9.
- HEVESI András. „Amerikai Elektra, O’Neill tragédiája a Nemzeti Színházban”. *8 órai újság*, 1937. márc. 2., 12.
- HEVESI Sándor. *Az előadás, a színjátszás, a rendezés művészete*. Szerkesztette STAUD Géza. Budapest: Gondolat Kiadó, 1965.
- JÁKFAI Magdolna. „A Philther mint történet-írás”. *Hungarológiai Közlemények* 20, 2. sz. (2019): 1–16. <https://doi.org/10.19090/hk.2019.2.1-16>
- JÁKFAI Magdolna. *A valóság szenvedélye. A realista színház emlékezete Magyarországon*. Budapest: Arktisz–Theatron Műhely Alapítvány, 2023.
- ILLÉS Endre. „A néma levente”. *Budapesti Hírlap*, 1936. márc. 21., 13.
- ISTVÁN Mária. *Látványtervezés Németh Antal színpadán*. Művészettörténeti füzetek. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1996.
- KÁRPÁTI Aurél. „Amerikai Elektra: A Nemzeti Színház vasárnapi O’Neill bemutatója”. *Pesti Napló*, 1937. márc. 2., 14.
- KÁRPÁTI Aurél. „A néma levente – a Magyar színház pénteki bemutatója”. *Pesti Napló*, 1936. márc. 21. 13.
- KARDOS István. „Erzsike, menj ki a próbáról, mert szégyellem magam – mondotta Bajor Gizi Paulay Erzsinek A néma levente házi főpróbáján”. *Esti Kurir*, 1936. márc. 19., 12.
- KÉKESI KUN Árpád. „A Philther mint historiográfiai modell”. *Theatron* 13, 1. sz. (2014): 28–32.
- KERESZTURY Dezső. „Bajor Giziről”. In *Bajor Gizi*, szerkesztette ESCHER Károly és VAJDA Miklós, 46–56. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1958.
- KOCH Lajos. *A budapesti Magyar Színház műsora. Adattár*. Színháztörténeti füzetek 24. Budapest: Színháztudományi Intézet–Országos Színháztörténeti Múzeum, 1960.
- KOCSIS Katalin. „Egy ifjú Schiller-hős 4.” In *memoriam Gábor Miklós*, blog. Hozzáférés: 2023.08.23. <http://gabormiklos.blogspot.com/2015/03/egy-ifju-schiller-hos-4.html>.
- KOLTAY-KASTNER Jenő. „A néma levente meseje”. *Irodalomtörténet* 57, 7. sz. (19): 180–191.
- KOVÁCS József. „O’Neill Magyarországon”. *Világirodalmi Figyelő* 7, 2. sz. (1962): 231–238.
- MAJOR Tamás. „Bajor Gizi halálának negyedszázados évfordulójára”. *Kritika* 5, 2. sz. (1976): 18.
- MÁTRAI-BETEGH Béla. „Ármány és szerelem – Schiller szomorújátéka a Magyar Színházban”. *Magyar Nemzet*, 1950. dec. 20., 5.
- MÁTRAI-BETEGH Béla. „Bajor Gizi”. *Magyar Nemzet*, 1951. febr. 14., 2.
- M.G.P. „A mosolygó levente – 125 éve született Heltai Jenő”. *Népszabadság*, 1996. aug. 10., 25.
- MOLNÁR GÁL Péter. „Ármány és szerelem”. In MOLNÁR GÁL Péter. *Emlékpróba*, 180–207. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977.

- MOLNÁR GÁL Péter. „A Bajor-legenda”. *Élet és Irodalom*, 1973. máj. 19., 12.
- NAGY Andor. „Amerikai Elektra – O’Neill trilógiája a Nemzeti Színházban”. *Esti Kurir*, 1937. márc. 2., 47.
- NÉMETH Antal. „Az eltűnt Bajor Gizi nyomában”. In *Bajor Gizi*, szerkesztette ESCHER Károly és VAJDA Miklós, 57–79. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1958.
- O’ NEILL, Eugene. *Amerikai Elektra*. Fordította HARSÁNYI Zsolt. Súlypéldány. OSZK SZT Nemzeti Színház A224/1.
- PORZSOLT Kálmán. „Amerikai Elektra – Eugene O’Neill drámai trilógiája a Nemzeti Színházban”. *Pesti Hírlap*, 1937. márc. 2., 15.
- PÜNKÖSTI Andor. „Krónika a néma levente szerelméről, amit Heltai Jenő mester csengő rímekben énekelt meg a Magyar Színházban”. *Az Ujság*, 1936. márc. 21., 3.
- PÜNKÖSTI Andor. „Amerikai Elektra – A Nemzeti Színház előadása”. *Ujság*, 1937. márc. 2., 11.
- RÉVÉSZ Mihály. „Amerikai Elektra”. *Népszava*, 1937. márc. 2.
- SCHÖPFLIN Aladár. „Amerikai Elektra”. *Nyugot*, 4. sz. (1937): 310–312.
- SCHÖPFLIN Aladár. „A néma levente – Heltai Jenő vígjátéka a Magyar Színházban”. *Nyugot* 29, 4. sz. (1936): 320–321.
- STAUD Géza. *Hevesi Sándor rendezései. Adattár*. Színháztörténeti füzetek 3. Budapest: Színháztudományi és Filmtudományi Intézet–Országos Színháztörténeti Múzeum, Budapest, 1957.
- SZÉKELY Júlia. „Emlékezés Hevesi Sándor rendezői tanfolyamára”. *Színház* 6, 11. sz. (1973): 15–21.
- TAMÁS Ernő. „Az *Ármány és szerelem* másik szereposztása”. *Kis Ujság*, 1950. dec. 28., 4.
- TÖRÖK Ilona (rendező). *Mestersége: színész: Makay Margit*. Hozzáférés: 2024.12.12. <https://nava.hu/id/2271314/>.
- ZSOLT Béla. „A néma levente”. *A Toll* 8, 2. sz. (1936): 51–52.